

Г. І. Шарій¹ Т. С. Одарюк² С. Ю. Шара³

Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»,
м. Полтава, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5098-2661> – Г. І. Шарій
<https://orcid.org/0000-0003-0454-8615> – Т. С. Одарюк
<https://orcid.org/0000-0002-6669-6667> – С. Ю. Шара
✉ olga23071980@ukr.net

ЕВОЛЮЦІЯ РОЗВИТКУ ЛІСОМЕЛІОРАТИВНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛЕЗАХИСНИХ ЛІСОВИХ СМУГ У ГРОМАДАХ

Проблема. В Україні в результаті бойових дій погіршився екологічний стан територій. Полезахисні лісосмуги, як головна складова агроландшафту степу і лісостепу, зазнали екологічних пошкоджень. Виникає потреба у дослідженні напрямів збереження лісосмуг та необхідності залучення громад і громадськості до робіт із заліснення та відновлення територій, збереження продуктивності агроландшафтів, захисту ґрунтів від вітрової і водної ерозії.

Мета. Дослідити еволюцію і стан розвитку землекористування під лісосмугами та запропонувати напрями і механізми збереження, охорони, відновлення полезахисних лісових смуг в Україні.

Результати. На сьогодні інформація про стан лісосмуг в Україні відсутня і за час проведення земельної реформи вказана важлива складова функціонування агроландшафтів залишилася поза увагою законодавців. Інституціональна невизначеність статусу лісосмуг, частина з яких залишається без догляду та охорони, призвела до погіршення стану і часткового знищення. Проблеми поглибилися в результаті військової екологічної агресії. Відсутність господаря у лісосмуг сформувала критичну проблему державного масштабу.

Короткі строки перебування на посадах керівників органів виконавчої влади та місцевого самоврядування тягнуть за собою безперспективне господарювання, непоодинокі випадки надання дозволів на вирубку дерев лісосмуг і інших лісових захисних насаджень для потреб опалення та будівництва.

В Україні лісосмуги насаджено на площі 440 тис. га, які проектно захищають 13 млн га орних земель, але фактично оберігають 30 млн га орних земель України.

Захисні лісові насадження на землях, непридатних для сільського господарства, шляхом посіву лісу не створювалися протягом останніх чотирьох (2018-2021) років. У 2017 році таким чином було посіяно 65,0 га лісу, більше ніж у попередньому році на 38,5%; у 2016 р. – 40,0 га, у 2015 р. – 47,0 гектарів.

За даними Полтавської обласної військової адміністрації у 2023 році в області створено нових зелених насаджень на рівні попереднього року, а саме 52,0 га (у 2022 р – 65,0 га, у 2020 р. – 71,0 га, у 2019 р. – 66,2 га, у 2018 р. – 1,8 га). Площа, на якій ведеться догляд за зеленими насадженнями, також залишилася на рівні попереднього року – 10897,0 га, (2022 р – 10897,0 га, 2021 р. – 10897,0 га, 2019 р. – 10543,0 га, 2018 р. – 10495,0 га).

Полезахисні лісосмуги – це важливий елемент сучасного агроландшафту, що грає одну з головних ролей в сучасній агросфері. Адже це унікальний вид насаджень, які за своєю конструкцією у вигляді вузьких смуг вирізняються і формують сучасний ландшафт українського степу і лісостепу.

Висновки. Питання закріплення, перерозподілу і раціонального використання земель під лісосмугами та виділення нових ділянок під лісомеліорацію, враховуючи незадовільний стан лісосмуг, частина яких в зоні бойових дій була знищена, наявне дрібноземелля і відсутність постійних землекористувачів потребують врегулювання та проведення лісомеліоративних заходів на державному рівні з прийняттям запропонованих відповідних нормативно-правових актів і державних програм.

Лише мобілізація громад і суспільства дасть змогу відновити захисні лісонасадження і провести ревіталізацію лісосмуг та забезпечити нормативи заліснення степів і лісостепу України.

Ключові слова: полезахисні лісові смуги, землекористування, громади, ревіталізація, заліснення, агроландшафти, охорона земель, органічне землеробство.

EVOLUTION OF FORESTRY LAND USE DEVELOPMENT AND RESTORATION OF SHELTERBELTS IN COMMUNITIES

Problem. As a result of hostilities, the ecological state of the territories deteriorated. Forest shelterbelts, as the main component of the agrolandscape of the steppe and forest-steppe of Ukraine, have suffered environmental damage. There is a need for preserving forest shelterbelts and the need to involve communities and the public in works on afforestation and restoration of territories, on preserving the productivity of agricultural landscapes, and protecting soils from wind and water erosion.

Purpose. To investigate the evolution and state of development of land use under forest belts and to propose directions and mechanisms of conservation, protection, restoration of forest shelterbelts in Ukraine.

The results. Nowadays, there is no information on the state of forest shelterbelts in Ukraine, and during the land reform, this important component of the functioning of agro-landscapes was left out of the legislators' attention. The institutional uncertainty of the status of forest shelterbelts, some of which remain without care and protection, has led to deterioration and partial destruction. The problems deepened as a result of military environmental aggression. The lack of an owner in the forest shelterbelts has turned into a critical problem of the state scale.

Short terms of tenure of the heads of executive bodies and local self-government entail unpromising management, rare cases of granting permits for cutting trees of forest shelterbelts and other forest protection plantations for the needs of heating and construction.

In Ukraine, forest shelterbelts have been planted on an area of 440,000 hectares, which by design protect 13 million hectares of arable land, but actually protect 30 million hectares of Ukrainian arable land.

The creation of protective forest plantations on lands unsuitable for agriculture by planting forests was not carried out during the last four years (2018 - 2021). In 2017, 65.0 hectares of forest were planted in this way, 38.5% more than in the previous year; in 2016 – 40.0 hectares, in 2015 - 47.0 hectares.

According to the Poltava Regional Military Administration in 2023, new green areas were created in the region at the level of the previous year, namely 52.0 hectares (in 2022 – 65.0 hectares, in 2020 – 71.0 hectares, in 2019 – 66.2 ha, in 2018 – 1.8 ha). The area of green areas care also remained at the level of the previous year - 10897.0 ha, (2022 - 10897.0 ha, 2021 - 10897.0 ha, 2019 - 10543.0 ha, 2018 - 10495.0 ha).

Forest shelterbelts are an important element of the modern agricultural landscape, which plays one of the main roles in the modern agrosphere. After all, this is a unique type of plantations, which stand out due to their linear structure in the form of narrow strips and form the modern landscape of the Ukrainian Steppe and Forest Steppe.

Conclusions. The issue of consolidation, redistribution and rational use of land under forest belts and allocation of new areas for forest reclamation, taking into account the unsatisfactory condition of forest belts, part of which died in the combat zone, the existing small land and the absence of permanent land users require the regulation and adoption of forest improvement measures at the state level with the adoption of proposed relevant normative legal acts and state programs.

Only the mobilization of communities and society will provide for restoration of protective forest plantations and carry out the revitalization of forest shelterbelts and ensure the standards of afforestation of the steppes and forest-steppe of Ukraine.

Key words: field protection forest shelterbelts, land use, communities, revitalization, afforestation, agricultural landscapes, land protection, organic farming.

Вступ. Полезахисні лісові смуги (лісосмуги) важливий елемент екологічного каркасу лісостепу і степу України поряд з природними незайнятими територіями та природними кормовими угіддями, болотами і лісами, яружними системами та долинами річок.

Лісосмуги розміщуються на сільськогосподарських угіддях з метою захисту земель від вітрової ерозії, підтримки гідрологічного режиму, збереження родючості, як довготривалий фактор підвищення врожайності сільськогосподарських культур.

Система полезахисних лісосмуг сприяє росту врожайності культур на 15-20%, продуктивності пасовищ – на 20-30%.

За останні роки спостерігаємо довгу паузу у захисному лісорозведенні на території України. В

Україні з 1988 року відновлювані роботи з розширення і модернізації лісосмуг повністю припинилися. Створені великими зусиллями лісомеліораторів, лісотехніків, місцевого населення, колгоспниками і працівниками радгоспів лісосмуги, перетворюються в чагарники, а самовільна вирубка та загибель дерев призводять до втрати лісосмугами захисних властивостей [1]. Актуальність вивчення і дослідження цього питання викликана тим що полезахисні лісові смуги на загал залишаються без дбайливого господаря і відповідального користувача. Актуальність проблеми викликана не лише сучасною оцінкою екологічних функцій лісосмуг в Україні за останні 30 років, а й через загострення проблем збереження біорізноманіття в умовах впливу глобального потепління і

військової агресії. Правила утримання та збереження полезахисних лісових смуг, розташованих на землях сільськогосподарського призначення визначені Постановою КМУ від 22 липня 2020 р. № 650, але правила ці не виконуються і потрібно розробити більш дієві механізми державного регулювання, контролю, відновлення, реконструкції та догляду за лісосмугами.

На території України, а особливо в Полтавській області, сформувався критично незадовільний стан лісосмуг, викликаний старінням дерев, загибеллю з різних причин, самовільним вирубуванням та відсутністю догляду.

Проблема та актуальність В результаті бойових дій погіршився екологічний стан територій. Полезахисні лісосмуги, як головна складова агроландшафту степу і лісостепу України, зазнали екологічних пошкоджень. Виникає потреба у дослідженні напрямів збереження лісосмуг та необхідності залучення територіальних громад і громадськості до робіт із заліснення та відновлення територій, з метою збереження продуктивності агроландшафтів, захисту ґрунтів від вітрової і водної ерозії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Неоціненний науковий вклад в лісомеліорацію внесли вчені В. О. Бодров, Г. М. Висоцький, П. Погребняк, В. Юхновський, П. І. Герасименко, О. І. Пилюпенко, Г. Б. Гладун, О. І. Фурдичко, В. М. Малога та багато інших.

Вчені С. С. Антонець, Т. С. Малишев, М. К. Шичула, Л. Я. Новаковський, А. М. Третяк, В. В. Горлачук, В. О. Леонець, Й. М. Дорош, А. Д. Юрченко та інші поєднали лісомеліорацію із сучасними системами землеробства, включаючи органічне.

Значний внесок у дослідження з економіки нетрадиційного аграрного землекористування в контексті заходів щодо зміни клімату України А. М. Третяк розглядає нетрадиційне землекористування як економічну та екологічну систему, що є територіальним комплексом оптимальних взаємозв'язків ґрунту, організмів і атмосфери через склад і структуру угідь, систему організацій і методів використання землі та інших природних ресурсів [2].

Мета дослідження: дослідити еволюцію і стан розвитку землекористування під лісосмугами та запропонувати напрями і механізми збереження, охорони, відновлення полезахисних лісових смуг в Україні.

Матеріали і методи наукового дослідження. Під час проведення наукового дослідження щодо збереження продуктивності агроландшафтів та відновлення полезахисних лісових смуг у громадах, були використані такі

загальноприйняті методи наукового дослідження: монографічний метод, метод експертних оцінок, математично-статистичні методи, метод узагальнення і порівняльний метод.

Результати дослідження. На сьогодні інформація щодо стану лісосмуг в Україні відсутня і за час проведення земельної реформи вказана важлива складова функціонування агроландшафтів залишилася поза увагою законодавців. Інституціональна невизначеність статусу лісосмуг, частина з яких залишається без догляду та охорони, призвела до погіршення стану і часткового їх знищення. Проблеми поглибилися в результаті військової екологічної агресії. Відсутність господаря у лісосмуг сформувала критичну проблему державного масштабу.

Короткі строки перебування на посадах керівників органів виконавчої влади та місцевого самоврядування тягнуть за собою безперспективне господарювання, непоодинокі випадки надання дозволів на вирубку дерев лісосмуг і інших лісових захисних насаджень для потреб опалення та будівництва.

В Україні лісосмуги насаджено на площі 440 тис. га, які проектно захищають 13 млн га орних земель, але фактично оберігають 30 млн га орних земель України [3].

Протягом 2021 року природне поновлення лісу відбулося на 104 га, крім того постійним лісокористувачем та власником лісів Держлісагентством посіяно лісу на 26 га, у 2020 році природне поновлення лісу відбулося на 119 га та 1 га відповідно; у 2019 році – 155,0 га; у 2018 р. – 232,0 га та 38,0 га відповідно; у 2017 р. – 239,0 га та 65 га відповідно.

Створення захисних лісових насаджень на землях, непридатних для сільського господарства, шляхом посіву лісу не здійснювалося протягом останніх чотирьох (2018- 2021) років. У 2017 році таким чином було посіяно 65,0 га лісу, більше ніж у попередньому році на 38,5%; у 2016 р. – 40,0 га, у 2015 р. – 47,0 га.

За даними Полтавської обласної військової адміністрації у 2023 році в області створено нових зелених насаджень на рівні попереднього року, а саме 52,0 га (у 2022 р – 65,0 га, у 2020 р. – 71,0 га, у 2019 р. – 66,2 га, у 2018 р. – 1,8 га). Площа, на якій ведеться догляд за зеленими насадженнями, також залишилася на рівні попереднього року – 10897,0 га, (2022 р. – 10897,0 га, 2021р. – 10897,0 га, 2019 р. – 10543,0 га, 2018 р. – 10495,0 га).

Полезахисні лісосмуги – це важливий елемент сучасного агроландшафту, що грає одну з головних ролей в сучасній агросфері, адже це унікальний вид насаджень, які за своєю конструкцією у вигляді вузьких смуг вирізняються і формують сучасний ландшафт українського степу і лісостепу [1].

Таблиця 1

Землі Полтавщини, що формують еколого-ландшафтний потенціал з 2000-2020 рр. (тис. га)

12	Категорія земель та угіддя	2000		2005		2010		2015		2020	
		тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1	Землі лісового фонду	283,8	9,9	284,3	9,9	284,3	9,9	285,9	9,9	286,3	9,9
2	Сільськогосподарські землі	2248,4	78,2	2238,5	77,8	2228,3	77,5	2223,3	77,3	2241,4	77,9
3	В т. ч. рілля	1763,4	61,3	1760,7	61,22	17475,7	60,7	1774,7	61,7	1780,1	61,9
4	В т.ч. сінокоси + пасовища	349,3	12,1	346,6	12,05	364,1	12,6	359,6	12,5	361,0	12,5
5	Полезахисні смуги	20,0	0,7	20,0	0,7	20,0	0,7	20,0	0,7	19,8	0,69
6	Внутрішні води, всього	148,4	5,16	148,4	5,16	148,4	5,16	148,4	5,16	148,4	5,16
	З усіх земель										
8	Землі рекреаційного призначення	0,64	0,02	0,82	0,02	1,16	0,04	1,1	0,04	1,19	0,04
9	Землі оздоровчого призначення	0,61	0,02	0,57	0,02	0,55	0,02	0,4	0,01	0,44	0,01
10	Землі історико-культурного призначення	1,26	0,09	1,26	0,04	1,75	0,06	1,8	0,06	1,8	0,06
11	Землі природоохоронного призначення	116,5	4,1	133,19	4,6	142,14	4,9	142,4	4,9	142,4	4,9
12	Всього земель	2875,1	100	2875,1	100	2875,1	100	2875,1	100	2875,1	100

Результати дослідження показали, що в Полтавській області ситуація системно не поліпшується, а погіршується, статистика площ вказує на різке зростання розораних природних кормових угідь та відсутність ділянки в сфері заліснення (таблиця 1).

Площі створених нових зелених насаджень і заліснення настільки малі, що суттєво не впливають на загальний стан справ, а скоріше могли б вплинути на ситуацію в одній із 60 утворених громад на Полтавщині, а не у всій області.

На Полтавщині першопрохідником полезахисного заліснення став В. Я. Ломиковський, який на своєму хуторі Трудолюб Миргородського повіту, отримавши у власність виснажену землю у 1809 році, до 1837 року створив унікальне «деревопільне» господарство, насаджуючи дерева повсюдно як групами, так і по контурах полів та ярів навколо хутора Трудолюб [4]. Із 1830 року на полях господарства збирали високі врожаї, навіть у посушливих 1834 та 1835 роках. Дослідження В. Ломиковського підтвердили, що такий підхід до заліснення позитивно впливає на врожайність полів. При цьому створення лісосмуг на землях України мало епізодичний характер [1].

В 1892 р. після великої засухи була організована особлива державна експедиція під керівництвом В. В. Докучаєва. В. Докучаєв розробив цілісну систему боротьби з засухами, де лісосмугам відводилось одне з головних місць. Лісосмуги повинні були розміщуватись на сільськогосподарських землях, захищаючи посіви від ерозії, від суховіїв, для поліпшення

мікроклімату, накопичення вологи і утримання снігу на полях. На трьох дослідних ділянках вчений закладав полезахисні смуги [5].

Ідеї В. Докучаєва покладені в основу Постанови від 24 жовтня 1948 року, відомої як «План перетворення природи», комплексної програми розвитку агроландшафтів. План здійснювався з кінця 1940-х і до середини 1950-х років і передбачав комплексні заходи боротьби з засухами та формував систему охорони земель завдяки лісомеліорації шляхом створення загальнодержавних та місцевих лісових смуг [6].

Згідно з планом проводились роботи із запобігання засухам, піщаним і пиловим бурям шляхом будівництва водосховищ, ставків, посадки лісів, лісосмуг та впровадження травопільних і протиерозійних сівозмін. Планувалось заліснити понад 4 млн га земель і створити державні лісові смуги довжиною 5700 км та лісосмуги місцевого значення по периметру кожного поля, по схилах ярів, водойм, на неугіддях, особливо на пісках. За діяльності 570 лісотехнічних станцій, лише у державних лісосмугах за перші три роки ціною неймовірних людських зусиль створено 2,3 млн га лісів першої категорії. Селяни Полтавщини посадили до 100 тисяч га лісонасаджень на землях господарств [7].

В Полтавській області посаджено лісосмуги на площі 28 тис. га, проведено лісонасадження на колгоспних землях, (агроліси) на 70 тис. га, побудовано більше 2 тисяч ставків, насипано сотні кілометрів валів та насаджено сотні лісових прияружних смуг, побудовано лотки-швидкотоки, тераси та інші протиерозійні

об'єкти. Заходи суттєво підвищили еколого-ландшафтний потенціал території, сформували мікроклімат, перетворюючи сухий степ у лісостеповий ландшафт [8].

Держава агроліси із колективних господарств вилучила і підірвала ініціативу селян, які втратили і землі, і ліси.

В результаті заходів із заліснення території, лісомеліорації, обводнення сухих степів, лісостепу та агроеліорації, до кінця 1950-х років урожайність зернових в Україні зросла на 30 %, овочів у 2 рази, трав і кормових у 3 рази. Виробництво тваринницької продукції з 1951 року, за 5 років зросло у 2 рази [9].

У 1956 році створені у країні 570 лісозахисних станцій ліквідовані, але боротьба з несприятливими природними явищами впродовж багатьох років в Україні проводилася опираючись на комплексні системні підходи агротехнічних і лісомеліоративних заходів на фундаменті наукових доробок вчених К. А. Тімірязєва, В. В. Докучаєва, О. О. Ізмаїльського, В. Р. Вільямса Б. Й. Логінова В. О. Бодрова, О. С. Кузьменка, Є. С. Павловського, В. П. Ткача та багатьох інших. Вчені України продовжили наукові розробки і практики В. Лемиковського, І. Данилевського та В. Докучаєва [4].

В Україні переважну більшість лісосмуг заклали лісотехнічні станції, колгоспи та радгоспи в 50 роках ХХ століття і ці лісосмуги перебували у їх користуванні і обслуговуванні.

З 1991 року почався період значного занепаду лісомеліорації. З початком приватизації земель у 1992 р. та реструктуризації колгоспів і радгоспів доля полезахисних лісосмуг була на багато років невизначена. Лісосмуги в ході роздержавлення вивели з пайових земель у відповідності до Земельного кодексу України (1992 р.), При розпаюванні земель визначали паї, землі запасу, землі резерву, а лісосмуги залишалися поза увагою законодавців. З проведенням у 1999-2000 роках реструктуризації та реорганізації господарств із колективних до ринкових форм, лісосмуги перейшли у відання місцевих рад, але без будь-якого фінансування на утримання і догляд.

Найефективніше забезпечити захист земель від вітрової і водної ерозії, підвищити еколого-ландшафтний потенціал території та природну родючість і водний режим спроможна розроблена в 1975-1985 рр. в Україні ґрунтозахисна система землеробства з контурно-меліоративною організацією території, під керівництвом видатного вченого, академіка НААН України Л. Я. Новаковського і успішно апробована спочатку на площі 3,5 тис. га в Обухівському районі на Київщині, а потім реалізована в

багатьох господарствах України. Вказана наукова праця в 1991 році отримала Державну премію України в галузі науки і техніки та захищає і оберігає донині сотні тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, запобігаючи та знижуючи змиви ґрунту у 5-6 разів і забезпечуючи щорічний приріст урожайності на понад 5 ц/га зернових [9].

У Полтавській області піонер і провідник органічного землеробства та ґрунтозахисної системи і організації території господарства на землях ПП «Агроєкологія» (7 тис. га), починаючи з 1975 року, Герой України С. С. Антонєць забезпечив ідеальний догляд і збереження функціонального стану лісосмуг та здійснив посадку контурних лісонасаджень по контурах ґрунтових відмін і схилів.

У доброму стані утримують лісосмуги підприємства «Астарта-Київ» (В.П. Іванчик) підтримуючи захисні функції лісосмуг. Але це поодинокі приклади.

Нині частина лісосмуг перебуває у користуванні сільськогосподарських підприємств, частина у громадах, але більшість залишається без користувача. Державне агентство лісових ресурсів долучилося до використання тільки масивів посаджених селянами. на колективних землях, агролісів.

Кабінет Міністрів України Постановою від 22 липня 2020 р. №650 визначив «Правила утримання та збереження полезахисних лісових смуг». Правила є обов'язковими для виконання всіма власниками земельних ділянок, на яких розташовані лісосмуги, але лісосмуги на землях землекористувачів та власників особистих селянських і державних господарств не розміщені, як і немає лісосмуг на ділянках в оренді. Лісосмуги прилягають до вказаних земель. У постанові виписані лісотехнічні нормативи, але так і не визначено долю лісосмуг і джерела фінансування вказаних робіт [10].

Державним органам виконавчої влади необхідно враховувати, що полезахисні лісові смуги не розташовані на землях сільських землекористувачів і землевласників, а лише межують із сільськогосподарськими угіддями.

Лісосмуги накопичують вологу, захищають урожай від вітрів, навіть в силу розростання чи неналежної проектною висоти насадження не втрачають полезахисної ефективності і землекористувачі повинні здійснювати догляд і виділяти кошти для проведення робіт із реконструкції полезахисних насаджень. Але більшість лісосмуг прилягають таких землекористувачів і землевласників, більшість з яких не бажають піклуватись лісосмугами або не мають змоги провести необхідні роботи. В умовах

невизначеності лісосмуги залишаються без догляду, дерева старіють і частково переходять в аварійний стан та гинуть. Продовжуються також і незаконні рубки. В незадовільному стані перебувають і захисні лісонасадження у смугах відведення залізничних шляхів, автомобільних доріг, в водоохоронних зонах, а також протиерозійні контурні лісонасадження навколо ярів, лотків-швидкотоків, гідротехнічних споруд, штучних і природних водних об'єктів.

Більшість указаних лісонасаджень також не закріплені за лісотехнічними підрозділами і лісокористувачами.

Важливість лісосмуг для сталого розвитку сільських територій, в умовах глобального потепління беззаперечна, але навіть у 1990 році у Полтавській області площі захисних лісосмуг ледве досягали 1,2% площі сільськогосподарських угідь.

Нині, коли частина лісосмуг зріджені, а частина дерев загинула і перебуває в аварійному стані, відсоток продуктивних лісосмуг ледь сягає 1% площі сільськогосподарських угідь. Загроза пилових бур і вітрової ерозії охоплює близько 400 тисяч гектарів орних земель Полтавської області, яким через це загрожує часткове зниження родючості і перехід в категорію низькопродуктивних.

Ситуація погіршується ще і незадовільною структурою посівів та відсутністю травопільних сівозмін і багаторічних трав.

Лісосмуги вважаємо основним об'єднуючим елементом для агросфери і біосфери, оскільки вони виконують поліфункціональну роль елементів екологічного стійкого каркасу території, підвищуючи продуктивність агробіоценозів та не потребуючи амортизаційних відрахувань і додаткових затрат.

Лише наявність лісосмуг, за словами С. Антонця, дасть можливість освоїти раціональне органічне землеробство [8].

Центр Аграрного союзу України наголошує: «Полезахисні лісові смуги – це штучні насадження, які розмежовують масиви ріллі, виконуючи кліматорегульовальні, ґрунтозахисні й водоохоронні функції» [3].

Головні проблеми лісосмуг – це: старіння і вичерпування захисного ресурсу лісосмуги; недостатня площа лісосмуг відносно площі ріллі; невідповідність конструкцій лісосмуг сільськогосподарським угіддям і контурам ґрунтових відмін та схилів, на яких вони розміщені; несанкціоновані рубки та захаращення; відсутність державного захисту і контролю за станом лісосмуг; інтенсифікація землеробства та ріст забруднення хімічними препаратами, викидами автотранспорту та

промислових підприємств; природне підвищення температури повітря, зневоднення земель, несвоєчасний догляд та відсутність санітарних рубок; негативний вплив шкідників і хвороб; військова агресія, випалювання.

Лісистість, зокрема полезахисна, сучасних агроландшафтів степу та лісостепу України відстає у 2 рази до нормативної, що тягне за собою негативні екологічні процеси. Аналіз наявних лісових полезахисних насаджень вказує, що відповідно до зональних нормативів (3 %) фактично вони становлять 1,5 %. Тобто, площі існуючих лісосмуг і лісових масивів, що виконують лісомеліоративну функцію, є вдвічі меншими, ніж ті, які дадуть можливість сталого розвитку довкілля і створять умови для раціонального господарювання.

Високий аграрний потенціал потребує сталого розвитку та підвищення стійкості агроєкосистем. Створення повноцінної системи полезахисних насаджень як складової екологічного каркасу території – це один із найбільш радикальних шляхів забезпечення сталого розвитку агросфери. Екологічні функції лісосмуг в агросфері формують сприятливе середовище у агроландшафтах, впливаючи на стан екотопів та геохімію лісоаграрних ландшафтів, на просторову організацію агробіоценозів у агроландшафтах, стан екотопів та геохімію лісоаграрних ландшафтів, динаміку біопопуляцій, біоценозів; визначаючи енергопотоки і продуктивність біоценозів. Навіть при частковій деградації лісосмуги продовжують виконувати важливі захисні природні функції.

Головними проблемами, що впливають на функціонування лісосмуг і їх захисні функції є:

- надмірна розораність угідь;
- кліматичні зміни і зневоднення ґрунтового шару;
- погіршення стану деревостою через порушення оптимальної видової і вікової структури;
- невідповідність контурності і конфігурації лісосмуг ґрунтовим відмінам і розі вітрів;
- незавершеність створення системи лісосмуг та зменшення обсягів лісомеліоративних робіт і заходів по догляду;
- вирубка і неправильна господарська діяльність;
- екологічна агресія і війна;
- відсутність агролісомеліоративних служб і станцій;
- відсутність фінансування наукових досліджень у сфері лісомеліорації на землях сільськогосподарського призначення в частині знищення лісосмуг та допущення втрат ними захисних властивостей.

Лісосмуги захищаючи земельні масиви, зобов'язують агровиробників опікуватися лісосмугами, які формують захисні бар'єри від суховіїв, пилових бур і зневоднення.

Агровиробники, до земель яких прилягають і межують лісосмуги, повинні укладати договір використання не лише оренди земель під лісосмугами, а і щодо утримання, полезахисних лісових насаджень, але указана ідеальна інституціональна конструкція далека від реалій в зв'язку з наявними проблемами.

На початку 2019 в Україні набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні». Прийняття згаданого нормативно-правового акта, додало низку змін у земельну сферу та розширило повноваження територіальних громад, зокрема щодо полезахисних лісових смуг. Законом, вперше визначено, правовий статус земельних ділянок під полезахисними лісовими смугами, як земель сільськогосподарського призначення та передбачена можливість передачі земельних ділянок під ними у користування фізичним та юридичним особам за умов збереження, відновлення і утримання насаджень. Землі під лісосмугами перейшли у комунальну власність громад, які можна надавати в оренду фізичним та юридичним особам. Єдина умова, яка має бути забезпечена, – підтримка лісосмуг у належному функціональному стані.

На нашу думку краще, якщо громада створить комунальний лісотехнічний підрозділ і закріпить за ними лісосмуги у постійне користування. Головне – вирішити проблеми ревіталізації лісосмуг та передати у постійне користування землю під лісосмугами спеціальному лісотехнічному підприємству.

Також організувати догляд за лісосмугами, які перебувають в комунальній власності, можуть комунальні організації, адже не визначено законом, в чому полягає «спеціалізація», логічно, що це можуть бути комунальні підприємства, які займаються благоустроєм (доглядом) парків.

Полезахисні лісосмуги, вважаються комунальною власністю, і номінально має бути визначений комунальний власник і створена господарська структура, яка б могла вести належний догляд. Це законом не заборонено. У правилах утримання та збереження полезахисних лісових смуг, розташованих на землях сільськогосподарського призначення, що визначені Постановою КМУ від 22 липня 2020

року, вказано: «лісовпорядкування, лісорубний квиток», а це компетенція державних лісгосподарських структур, але останні самоусунулись від проблем заліснення територій і утримання лісосмуг [10].

Ситуація, що склалася з лісосмугами, вимагає перегляду загальних законодавчих підходів до лісосмуг, які не входять до земель лісового фонду, що, загалом, дасть змогу створити правовий фундамент, який сприятиме подальшому розвитку аграрних лісонасаджень. Полезахисні смуги належать до лісомеліоративних насаджень, але джерела фінансування, їх утримання також не визначені. На землях, що оголені бойовими діями, було б доцільно передбачити удосконалення системи державного управління розвитком агролісомеліорації та збільшенням обсягів державного фінансування заходів щодо створення захисних лісових насаджень, їх обліку та контролю, що дасть змогу стабілізувати природні процеси в агроландшафтах.

Потрібно внести відповідні зміни до нормативно-правових актів, врахувати у державних цільових програмах з лісового господарства питання оптимізації площ захисних насаджень лінійного типу за зональним принципом та націлити кошти державного бюджету на охорону орних земель на визволених територіях.

Указане вимагає в Україні удосконалити державні підходи до політики щодо лісосмуг і прийняти державну програму збереження, охорони та розвитку охоронних лісових насаджень. Заслугує на увагу пропозиція у держлісгоспах створити окремі підрозділи – лісотехнічні станції для проведення реконструкції та посадки лісосмуг і передачі користувачам саджанці та здійснення контролю за доглядом, адже полезахисні лісові насадження є одним з головних елементів каркасу агроландшафту і елемент екологічного каркасу території громади, району, області і України вцілому.

В громадах з метою наведення ладу в лісосмугах необхідно провести облік лісосмуг, визначити їх стан і заходи з відновлення і ревіталізації та реконструкції, шляхом омолодження (кожні 4-6 років) та закріпити за лісокористувачами.

Реконструкцію лісосмуг необхідно починати з формування сталого екологічного каркасу території України, області, районів і громад. Необхідно визначити особливо цінні лісосмуги, що є елементами екокоридорів, довівши їх рядність до 50 рядів дерев, передавши на баланс державним Держлісгоспам або комунальним лісотехнічним підрозділам, а землі закріпити за заповідними природними об'єктами.

Лісосмуги, прилеглі до земель крупних сільськогосподарських землекористувачів,

фермерських господарств і власників транспортної інфраструктури, можуть закріплюватися за ними на умовах оренди.

Лісосмуги, прилеглі до гідротехнічних об'єктів і водоохоронних зон, доцільно закріпити за водогосподарськими суб'єктами. Лісосмуги, прилеглі до дрібноземельних землекористувачів в межах поселень і комунальних земель, повинні закріплюватися за комунальними підприємствами громад.

В Україні заліснення територій, відновлення, реконструкцію та ревіталізацію лісосмуг необхідно вивести в ранг економічної державної політики в рамках якої:

- розробити Державну програму заліснення України, в якій передбачити ріст площ лісосмуг на 5% щорічно;

- визначити державні лісосмуги, що є елементами екомережі, як екологічно стійкі коридори, що формують сталий каркас ландшафтів;

- перепроектувати лісосмуги та інші лінійні об'єкти з урахуванням військових і оборонних актуалітетів, особливо в прикордонній смузі;

- створити в державі лісотехнічну службу і відповідні відділи в областях і районах, а на звільнених територіях – лісотехнічні станції;

- налагодити в Держлігоспах підготовку лісопосадкового матеріалу для цілей заліснення і розбудови лісосмуг та відновлення знищених війною лісонасаджень;

- зобов'язати служби автомобільних доріг і Укрзалізницю провести роботу із реконструкції лінійних лісонасаджень;

- підготувати законопроекти щодо повернення вилучених у селян агролісів у власність громад;

- ініціювати законодавчі стимули пільгових земельних платежів на землі лісосмуг, переданих в оренду, стимулювати заліснення комунальних і приватних земель, сформувати державні механізми компенсацій і стимулів, щодо затрат на вилучення земель під заліснення, затрат на лісонасадження і догляд за ними.

Громадам рекомендувати:

- створити лісотехнічні підрозділи;

- закріпити за лісотехнічними підрозділами громад лісосмуги, що розташовані в межах поселень, у масивах комунальних земель, контурні лісосмуги, що виконують водоохоронну, протиерозійну та водоакумулюючу і рекреаційну функції, лісосмуги, що прилягають до великої кількості дрібноземельних ділянок;

- передати в оренду крупним і середнім землекористувачам лісосмуги, що забезпечують захист сільськогосподарських земель землекористувача, на умовах додержання лісотехнічних норм і правил використання і

підтримки лісосмуг, лісосмуги, що мають високу цінність як екокоридори і елементи екокаркасу:

- спільно з Державними структурами і підприємствами розробити заходи із збільшення площ лісосмуг до 2,5 - 4 % та ревіталізувати природоохоронні функції наявних насаджень;

- активізувати громадськість на необхідність відновлення захисних лісонасаджень і розширення площ під заліснення;

- виділити із земель комунальної власності земельні ділянки для першочергового заліснення;

- стимулювати заліснення приватних земель та визначити механізми компенсацій затрат на лісонасадження і догляд за ними.

Сільськогосподарським підприємствам і господарствам рекомендувати:

- взяти в оренду прилеглі до масивів земель в користуванні і у власності лісосмуги;

- провести необхідні обстеження, запроектувати і провести лісотехнічні заходи із реконструкції і відновлення захисних функцій лісонасаджень.

Висновки. Розглянуто питання закріплення, перерозподілу і раціонального використання земель під лісосмугами та виділення нових ділянок під лісомеліорацію, а саме:

- враховуючи незадовільний стан лісосмуг, частина яких в зоні бойових дій знищена, дрібноземелля і відсутність постійних землекористувачів, є необхідність врегулювання та прийняття лісомеліоративних заходів на державному рівні з прийняттям запропонованих відповідних нормативно-правових актів і державних програм;

- запропонувати військовим адміністраціям ініціювати та розробити обласні Програми відновлення полезахисних лісових насаджень з урахуванням цілей безпеки, включаючи військову;

- в Україні поступово передбачити щорічне розширення площ лісосмуг на 600-1000 га, що дасть змогу довести загальну площу лісосмуг до 4%, а збільшення площі особливо лінійних насаджень в прикордонній смузі;

- стимулом створення комунальних лісотехнічних підрозділів у територіальних громадах може стати повернення у комунальну власність земель колективних лісових насаджень агролісів, націоналізованих державою.

- проведення робіт з утримання, збереження і захисту лісосмуг, проведення реконструктивних рубок та створення (відновлення) лісосмуг, забезпечуючи і направляючи 50 відсотків земельних податків із земель сільськогосподарського призначення (повертаючи кошти від землі до землі).

Тільки мобілізація територіальних громад і суспільства дозволить відновити захисні лісонасадження і провести ревіталізацію лісосмуг і забезпечити нормативи заліснення степу і лісостепу України.

Список літератури:

1. Шарий Г.І., Нестеренко С.В., Одарюк Т.С. Лісосмуги чекати догляду не повинні // Землевпорядний вісник. – 2021. – №5. – С. 19-23.
2. А.М. Третяк Економіка нетрадиційного сільськогосподарського землекористування в контексті заходів щодо зміни клімату України., Агросвіт №22, 2022, с. 3-11
3. Аграрний союз України. Інтернет ресурс. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.aut.org.ua>
4. Фурдичко О. І. Першопостаті українського лісівництва. Нариси до лісової історії / О. І. Фурдичко, В. Д. Бондаренко. – Львів: ВАТ «Біблос», 2000. – 372 с.
5. Бодров В. О. Лісова меліорація з основами лісівництва / В. О. Бодров, П. І. Герасименко, Д. Д. Лавриненко та ін. – К., 1972. – 193 с.
6. Висоцький Г. М. Перспективи лісової дослідної справи на Україні / Г. М. Висоцький // Тр. з лісової досвід. справи на Україні. – Х., 1928. – Вип. 10. – С. 3 – 21.
7. Юхновський В. Ю. Агролісомеліорація: підручник / В. Ю. Юхновський, С. М. Дударець, В. М. Малуґа ; за ред. В. Ю. Юхновського. – К. : Кондор-Видавництво, 2012. – 372 с.
8. Писаренко В.М., Антоненко А.С., Лукьяненко Г.В., Писаренко П.В. Система органічного землеробства агроєколога С. С. Антонця / за ред. В. М. Писаренка. Полтава, 2017. 131 с.
9. Новаковський Л.Я., Тараріко О.Г., Трегобчук В.М. Екологоекономічні проблеми розвитку національного АПК, використання земельних і лісових ресурсів // Вісник аграрної науки. – 1996. – № 8. – С. 5 – 10.
10. Про затвердження Правил утримання та збереження полезахисних лісових смуг, розташованих на землях сільськогосподарського призначення: Постанова КМУ від 22 липня 2020 р. № 650. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2020-%D0%BF#Text>

References:

1. The Land Code of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
2. On the approval of the Rules for the maintenance and preservation of field protection forest strips located on agricultural lands. Available at: zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2020-%D0%BF#Text.
3. Bodrov, V. O., Gerasimenko, P. I., Lavrynenko, D. D. and others (1972). Lisova melioratsiya z osnovamy lisnytstva [Forest reclamation with the basics of forestry]. Kyiv, Ukraine, 193.
4. Vysotskyi, H. M. (1928). Perspektyvy lisovoyi doslidnoyi spravy na Ukrayini [Perspectives of forestry research in Ukraine]. Traditions of forest research work in Ukraine. Kharkiv, 10, 3-21.
5. Yukhnovsky, V. Yu., Dudarets, S. M., Maluyga, V. M. (2012). Ahrolisomelioratsiya: pidruchnyk [Agroforestry improvement: a textbook]. Kyiv, Ukraine: Condor Publishing House, 372.
6. Furdychko, O. I., Bondarenko, V. D. (2000). Pershopostati ukrayins'koho lisivnytstva. Narysy do lisovoyi istoriyi [The leading figures of Ukrainian forestry. Essays on forest history]. Lviv, Ukraine: JSC "Biblios", 372.
7. Pisarenko, V. M., Antonets, A. S., Lukyanenko, G. V., Pisarenko, P.V. (2017). Systema orhanichnoho zemlerobstva ahroekoloha S. S. Antontsya [The system of organic farming by agroecologist S.S. Antonets]. Poltava, Ukraine, 131.
8. Novakovskii, L. Ya., Tarariko, O. G., Trehobchuk, V. M. (1996). Ekolohoekonomichni problemy rozvytku natsional'noho APK, vykorystannya zemel'nykh i lisovykh resursiv [Ecological and economic problems of the development of the national agricultural industry, use of land and forest resources]. Herald of Agrarian Science, 8, 5-10.
9. Agrarian Union of Ukraine. Internet resource. Available at: <http://www.aut.org.ua>.
10. Sharyi, G. I., Nesterenko, S. V., Odaryuk, T. S. (2021). Lisosmuhy chekaty dohlyadu ne povynni [Forest strips should not wait for care]. Land Management Herald, 5, 19-23.

© Г. І. Шарий, Т. С. Одарюк, С. Ю. Шара, 2024.

Оглядова стаття.

Надійшла до редакції 24.10.2024.

Прийнято до публікації 18.12.2024.